

By, marsk og geest

By, marsk og geest 17

Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen

Udgivet af Ribe Byhistoriske Arkiv & Den antikvariske Samling i Ribe

Forlaget Liljebjerget

2005

Redaktion: Morten Søvsø, Jakob Kieffer-Olsen (ansv.),
Susanne Benthien, Claus Feveile,
Lars Hammer, Karen Margrethe Melbye,
Søren Mulvad og Lilian Skønager

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

©: 2005 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er navnet på Den anti-
kvariske Samling i Ribes forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og trykke-
riet se "By, marsk og geest 10" 1998.

ISBN 87-89827-01-5

ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811.
Om dette kort, se "By, marsk og geest 13" 2001, s. 37-50.

Illustrationer på forsiden: Hjalteformet spænde fra Gl. Hviding, se side 5.

Illustrationer på bagsiden: Stik af en okse fra 1778, se side 58, og
ringspænde fra Dagmarsgade, se side 43.

Indhold

Steffen Steffensen	
I anledning af jubilæet	4
Iben Skibsted Klæsøe	
Et sælsomt spænde fra Ribe-egnen	5
<i>An unusual brooch from the Ribe area</i>	13
Knud Prange	
De halve løver i Ribe – baggrunden for Ribes byvåben	14
<i>Die halben Löwen in Ribe – der Hintergrund für Ribes Stadtwappen</i>	20
Per Kristian Madsen	
Kalvslund Kirke – en tilsyneladende beskeden kirkes alder og stråtag	22
<i>Kalvslund Church – the age and the thatched roof of an apparently humble church</i>	41
Mette Højmark Søvsø	
Middelalderlige ringspænder fra Ribe	43
<i>Medieval ring brooches from Ribe</i>	57
Wilma Gijsbers and Bert Lambooij	
Oxen for the axe. A contemporary view on historical long-distance livestock transport	58
<i>Okser for øksen. Et nutidigt blik på den historiske langdistance-transport af levende okser</i>	78
Bjørn Westerbeek Dahl	
"Forfattet i 1858 af A. Th. Techt" – kortet over Ribe fra 1. udgaven af Trap-Danmark	80
<i>"Verfasst in 1858 von A. Th. Techt" – die Karte von Ribe in der Erstausgabe von Traps "Danmark"</i>	91
Uwe Dall	
Ribe Købstads eksistenskrise o. 1900 og indlemmelsen af Lustrup-Tved-Tange Kommune	92
<i>Ribe's crisis around 1900 and the incorporation of Lustrup, Tved and Tange municipalities</i>	103
Uwe Dall	
Af familien Keldorffs krønike – et industrieventyr i Tange 1947-1973	104
<i>From the annals of the Keldorff family</i>	118

Kalvslund Kirke

– en tilsyneladende beskeden kirkes alder og stråtag

Af Per Kristian Madsen

150 år er en pæn alder for en institution, og når den er nået, skyldes det ikke mindst, at Den antikvariske Samling har vidst at fastholde aktiv forskning som grundlag for indsamling, bevaring og formidling. Først som student og siden som ansat på Samlingen fra 1982-95 nød jeg godt af denne tradition. Nedenfor vil jeg berette om et delresultat fra et forskningsprojekt, der indledtes i midten af 1980'erne, og som viste sig at være både mere omfattende og kompliceret og ikke mindst mere langvarigt end forventet. Det drejer sig om et forsøg på via dendrokronologiske undersøgelser af middelalderlige kirketagværker at indkredse den præcise alder på bl.a. nogle af Ribe-området landsbykirker. En af disse er Kalvslund Kirke, hvis skib ser ud til at være blevet færdiggjort og kommet under tag ca. 1220-50, og som en tid lang muligvis var tækket med strå eller rør.¹

Baggrunden

Kirker er ganske vist ikke nævnt direkte blandt emnerne for den kommende museumsdrift i indbydelsen fra 1855 til stiftelsen af det, der i år kan fejre 150-års jubilæum som Danmarks ældste provinsmuseum, Den antikvariske Samling. Men bedømt på indbydelsens hovedsigte med indsamlingen, udtrykt i sætningen ”Herved tænkes mindre paa de egentlige Oldsager fra den hedenske Tid end paa de Levninger fra Byens ældre Tider, der dels undertiden findes i Grundene, dels maatte kunne være bevarede i Husene”, må også dette område have haft stifternes bevågenhed.² Genstande med kirkelig oprindelse indførtes i Samlingens protokol helt fra dens start, og dens nok tidligste arkæologiske undersøgelse – foretaget i stiftelsesåret 1855-56 og selvfølgelig dokumenteret i opmåling og beretning med kopi til Nationalmuseet samt publiceret – blev iværksat som følge af anlægsarbejder, der medførte ødelæggelse af resterne af en af Ribe bys middelalderlige sognekirker.

Det drejede sig om tomten på nordsiden af åen efter Sct. Peders Kirke, hvor nu kun gadenavnet minder om dens eksistens. Undersøgelsen blev udført i kompagniskab mellem historikeren J. Kinch og præsten og middelalderarkæologen J. Helms. Kinch var en af initiativtagerne til stiftelsen af Den antikvariske Samling og er som forfatter til bl.a. tobindsværket om Ribe bys historie fra 1869, henholdsvis 1884, en af de mest fremtræ-

Fig. 1. Ribe Domkirke set fra nordøst. Til den ældste kerne fra sidste del af 1100-årene, bestående af apsis, tværskib, treskibet langhus og to- eller tretårnet vestfacade, blev der gennem århundrederne tilføjet talrige tilbygninger. Af dem står takket være Jacob Helms' energiske indsats endnu de ydre sideskibe og det strunke Borgertårn. Foto: Hude, Nationalmuseet.

Ribe Cathedral viewed from the north east. Over the centuries numerous annexes were added to the oldest core, which was begun in the latter part of the twelfth century, and which consisted of apse, transept, three-aisled nave and a west facade with two or three towers. Of these annexes, thanks to the energetic efforts of Jacob Helms, the outer side aisles and the straight 'Borgertårn' (Citizens' Tower) are still standing.

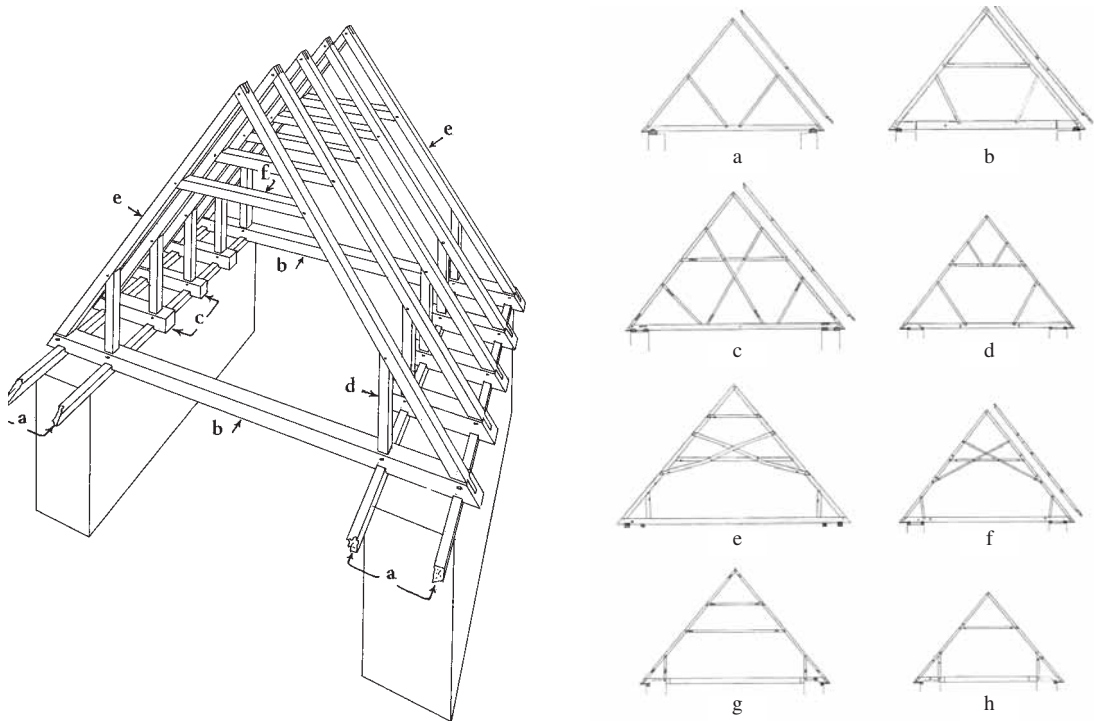

Fig. 2. Skematisk fremstilling af et middelalderligt kirketagværk med spærfag af såkaldt hanebåndstype og med angivelse af de mest anvendte betegnelser for de enkelte tømmerstykker: a. murrem. b. bindbjælke. c. spærsko, her den afkappede ende af bindbjælke. d. spærstiver (lodret). e. spær. f. hanebånd. Efter: Danmarks Kirker. Desuden er vist en række spærfag fra sydvest- og sønderjyske kirker fra Elna Møllers artikel 1953. Spærfagene over Kalvslund Kirkes kor er af hanebåndstype (med kun ét hanebånd), jvnf. type h, mens der over kirkens skib står fag som type c. Efter: E. Møller 1953.

Diagram of a medieval church roof with trusses of the so-called collar-beam type, showing the most frequently used names for the various timbers: a. wall plate. b. tie beam. c. pole plate, here the cut-off end of the tie beam. d. strut (vertical). e. rafter. f. collar beam. Also shown are a number of trusses from churches in southwestern Jutland and North Schleswig from Elna Møller's article of 1953. The trusses above the chancel of Kalvslund Church are of the collar-beam type (with only one collar beam) – cf. Type h – while above the nave of the church are trusses like Type c.

dende byhistorikere, vi kan mønstre – ikke mindst via hans evne til at kombinere de skriftlige og de arkæologiske kilder i fremstillingen. Her stod han på skuldrene af 1700-årenes ripensiske byhistoriker Peder Terpager.³

Helms blev efter inspiration af kunsthistorikeren, professor N. L. Høyen, en pioner i den bygningsarkæologiske udforskning af de middelalderlige kirkebygninger. Hans hovedværker, om Ribe Domkirke i 1870 og om de danske tufstenskirker i 1894, lagde grunden, og dertil kom hans succesrige kamp for at få gennemført restaureringen af Ribe Domkirke sidst i 1800-årene ud fra moderne principper, dvs. ved at konservere og bevare det overleverede (fig. 1) – frem for som i Viborg efter Høyens råd at rive ned for fode og opføre en tro skyldig, nyromansk gendigtning.⁴

Den skarpsindighed og det kendskab til kirkerne og deres forbilleder, som Helms så overlegent beherskede, er endnu i dag imponerende. Dette så meget mere, som hans analyser og konklusioner også har vist sig at kunne holde, når dendrokronologien er taget i brug for så præcist som muligt at få rede på bygningens alder.

Kirketagværker – et forskningsprojekt 1986-2005

Netop spørgsmålet om kirkestedernes og kirkebygningernes alder indgik i diskussionen på Den antikvariske Samling i første del af 1980'erne, hvor Samlingens daværende leder Stig Jensen havde igangsat det bebyggelsehistoriske forskningsprojekt "Ribeegnen gennem 10.000 år", hvis resultater blev udgivet i 1998.⁵ Forfatterne til et

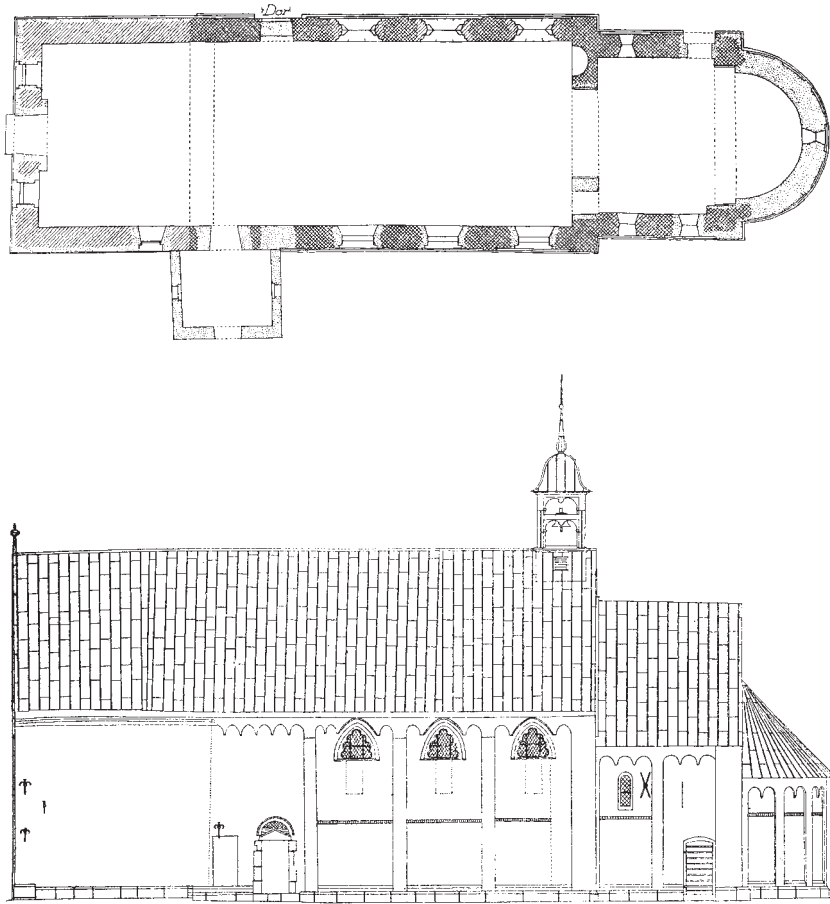

Fig. 3. Hviding Kirke – koret og det mod vest forlængede skib er de ældste bygningsdele, mens absis er en troværdig genskabelse. Dendrokronologiske undersøgelser af tagværkerne over kor og skib tyder på, at kirken er rejst i 1200-årenes første del, hvorefter den ganske hurtigt blev udsat for en gennemgribende ombygning og udvidelse. I vest kom der et totårnsanlæg til, i skibet indbyggede man kløverbladsformede, højsiddende vinduer, som gav plads til sideskibe på begge sider af skibet. Om sideskibene blev rejst, burde ved lejlighed efterprøves arkæologisk. 1:300. Efter: Danmarks Kirker.

Hviding Church – the chancel and the nave extended towards the west are the oldest parts of the building, but the apse is a convincing reconstruction. Dendrochronological investigations of the roof above chancel and nave suggest that the church was erected in the first part of the thirteenth century, after which it was very soon subjected to radical rebuilding and expansion. In the west a two-tower unit was added, and in the nave high-standing trefoil windows were placed, with room for a side-aisle on each side of the nave. Whether the side-aisles were in fact built should be investigated archaeologically when the opportunity arises. 1:300.

par af projektets afsnit om middelalderen, nemlig redaktør Ebbe Nyborg og undertegnede, foreslog, at man måske kunne komme videre ved at foretage dendrokronologiske undersøgelser i kirkernes tagværker.⁶ Inspirationen hertil forelå i et par grundlæggende artikler fra 1953 af henholdsvis Elna Møller og Erik Moltke, hvor de dengang – og det vil sige længe før nogen vidste af dendrokronologien – endnu lidt miskrediterede kirketagværker var blevet præsenteret som den enestående og vel-

bevarede kilde til middelalderens bygningskunst, de vitterlig er (fig. 2).⁷

Når et tagværk skulle rejses, blev alt tømmer til-dannet nede på jorden, hvor også spærfagene blev samlet, ét for ét, mens de lå fladt. Så blev hvert fag og ofte tillige de fleste af de enkelte tømmerstykker nummereret, så fagets plads i rækken og stykkets i faget var bestemt, og for at skelne mellem nord- og sydsiden blev der tit brugt forskellige typer numre i de to sider. Dernæst skilte man

spærfaget ad i dets enkelte dele, der så kunne hejses op på murkronen og sættes sammen igen. Ubrudte nummersystemer og fag på deres rette plads i et tagværk er en dokumentation for, at et i øvrigt velbevaret tagværk er en helhed – men garanterer ikke, at det stammer fra tiden for kirkens opførelse.

I 1950'erne fortsatte de to forfattere Møller og Moltke deres parløb ved beskrivelserne af de sønderjyske kirker i værket *Danmarks Kirker*, og i den kunsthistoriske oversigt over disse forelå en ny og begrundet datering for det middelalderlige hovedmonument i Sydvestjylland, nemlig Ribe Domkirke. Tråden blev taget op fra 1979 med *Danmarks Kirkers* beskrivelse af Ribe Domkirke, og samme år forelå fra Elna Møllers hånd en indtrængende analyse af forholdet mellem domkirken og de mange sognekirker af tufsten og andre byggematerialer, som i udformning og dekoration tydeligt hører hjemme i samme tradition som domkirken – om end de ikke nødvendigvis alle er inspireret af denne, men kan have trukket direkte på fælles kilder i det fremmede, dvs. i Rhinlandet.⁸

Et sammenfald af interesser gjorde det i 1986 muligt at udforme et projekt med redaktør Elna Møller, museumsinspektør Hans Stiesdal fra Nationalmuseet og undertegnede som igangsættere. Til det oprindelige projekt blev der ydet støtte fra lokal og amtlig side, hvortil siden også kom en bevilling fra Carlsbergfondet, foruden bistand til færdiggørelsen fra Nationalmuseet. Projektets hensigt var ved hjælp af dendrokronologiske prøver fra de bedst bevarede og umiddelbart mest givende tagværker i Sydvest- og Sønderjylland at bidrage til at datere kirkernes opførelse og de anvendte materialers indbyrdes tidsfølge.

Der er i 1994 redegjort for undersøgelserne i Hviding Kirke sydvest for Ribe (fig. 3), hvor en del tyder på, at kirken næppe er så gammel som antaget, idet dens opførelse og endelige udformning til en minidomkirke med totårnsanlæg i vest og muligvis også sideskibe snarest er sket i 1200-årene fremfor i 1100-årene. Dette resultat betone- de Hviding Kirkes betydning for forståelsen af områdets bebyggelseshistorie, og det skærpede i høj grad appetitten på at gå videre med projektet, som i alle årene har nydt godt af udstrakt samar-

bejde med kollegerne på *Den antikvariske Samling*.⁹

Kalvslund Kirke

Kalvslund Kirke er lille og tårnløs og kan ved første øjekast virke en smule undseelig, når man kører forbi den ad landevejen mellem Ribe og Foldingbro (fig. 4). Men flere arkæologiske og bygningsarkæologiske undersøgelser har afsløret en spændende og usædvanlig bygningshistorie. Jacob Helms præsenterede kirken i 1894 på baggrund af en opmåling fra 1885; i forbindelse med en restaurering i 1952-53 gennemførte kirkearkæologen, pastor Knud Høgsbro Østergaard, en udgravning i kirkens gulv og undersøgelser i dens murværk, og i 1993, hvor tagværk og blytag blev istandsat og omlagt, gennemgik jeg tagværket og hjemtog prøver til dendrokronologisk analyse. Resultatet indgik i *Danmarks Kirkers* beskrivelse af Kalvslund Kirke fra 1996.¹⁰

Udgravningerne i 1952-53 tydede på, at der måske har stået en trækirke på stedet, som stenkirke- kens kor blev rejst op mod, således at der måske gik et stykke tid, før man genoptog arbejdet på kirken og fik rejst skibet. Ser man på planen over kirken, kan det være forklaringen på den påfaldende ”spinkle” sammenhæng i triumfgavlen mellem kor og skib, som tydeligt ses på planen over kirken (fig. 5), og hvor den øverste gavltrekant består af en blyklædt trækonstruktion.

Kirken bestod oprindeligt af en nu forsvundet apsis, hvis krumme sokkelkvadre efter nedrivningen er genanvendt i korets nye østgavl fra omkring 1575, samt af kor og skib. Hertil var føjet et våbenhus, som i 1864 blev afløst af det nuværende (fig. 4 og 6). Et muret tårn har der næppe nogensinde været. Kor og skib står på en sokkel af profilerede granitkvadre, ligesom der er kvadre både i koret og i skibets østgavl, som ellers hovedsagelig er opført af tilhugne tufsten. Øverst i skibets nordmur er der efter alt at dømme brugt teglsten.

Korets ydermure er udsmykket med blændingsfelter, adskilt af flade lisener og foroven afsluttet med bueslag på konsoller, mens der på skibet i en anderledes udformning er anvendt bueslag på syd- muren og trappetrinsformede stik på nordmuren – en dekoration, der synes knyttet til brugen af tegl. Vinduerne mod nord i kor og skib er oprindelige,

Fig. 4. Kalvslund Kirke set fra sydøst. Foto: Roberto Fortuna, marts 2005.

Kalvslund Church viewed from the south east.

rundbuede, mens de sikkert tilsvarende vinduer i syd er forsvundet.

På sydsiden af koret er en nu tilmuret såkaldt præstedør, som er udformet i stil med den bedre bevarede norddør i skibet (fig. 6 og 7). Dennes døråbning er indfattet af granit, og derover er et halvrundet felt i tufsten, der prydes med et udhugget menneskehoved sat oven over en savtandsfrise. Den modsvarende syddør i skibet har antagelig været udformet på samme måde.

Kirken har tag af støbte blyplader, og det var en total omstøbning af disse samt en reparation af de rådne dele af tagværkernes egetømmer, som i 1993 gjorde det muligt at undersøge tagværkerne, mens både blypladerne og de underliggende brædder var fjernet, og kirken stod dækket med presenninger. Iagttagelsesforholdene var derfor usædvanligt fine, hvilket også afspejler sig i de resultater, der viste sig.¹¹

Kalvslund Kirkes tagværker

Koret

Over koret står der et tagværk af egetømmer med i alt seks spærfag, hvilende på en murrem i hver side. Det østligste, unummererede spærfag har et meget højsiddende hanebånd og er konstrueret med spærsko i begge sider, så det savner derfor bindbjælke (jvnf. fig. 2, type h). De fem vestligste fag (fig. 8) har et enkelt hanebånd og lodrette spærstivere og er nummereret fra vest mod øst med romertal. Disse er i syd lavet med øksebug på vestsiden af både spær og spærstivere, og i nord med firsidede stikmærker på de fire første fag, mens det femte i rækken har et gennemstreget V. Hanebåndene i de tre vestligste fag er desuden nummereret på vestsiden med stikmærker – på det fjerde med streger.

I de fem sammenhørende spærfag måler spærerne 18-20x15-17 cm i tværmål. Træet virker tem-

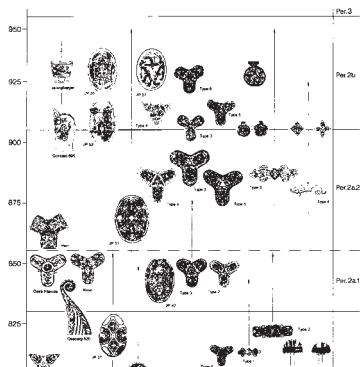

Fig. 5. Kalvslund Kirke, plan i 1:300. Krydskravering angiver det ældste murværk, mens streget og prikket signatur viser senere ændringer og tilføjelser, f.eks. korgavlen, den fornyede vestgavl i skibet og våbenhuset fra 1864. Efter: Danmarks Kirker.

Kalvslund Church, plan 1:300. Cross-hatching indicates the oldest masonry, while broken and dotted lines show later changes and additions, for example the chancel gable, the renovated west gable in the nave and the porch from 1864.

melig grovt og har brede årringe, og det har en hvidgrå farve, som adskiller det fra tømmeret i skibets tagværk. Spærene er i toppen samlet med bladninger og trænegler, som er slået i fra øst. Hanebåndene er bladet på vestsiden af spærene og sikret med en nagle, slået i fra vest. Til samlingen mellem spær og spærstiver er anvendt tapninger med forzagling fra øst. På oversiden af de frilagte spær var de eneste spor efter tagbeklædningen rækker af sømhuller efter påsømmede blybrædder, som har båret tagets blyplader.

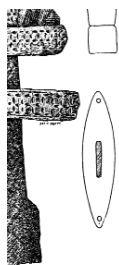

Fig. 6. Kalvslund Kirke – nordsiden af kirken. Foto: Niels Elswing 1995.

Kalvslund Church – the north side of the church.

Fig. 7. Kalvslund Kirke – skibets norddør. Foto: Niels Elswing 1995.

Kalvslund Church – north door of the nave.

Da de forrådnede dele af tømmeret i sydsiden af koret blev udskiftet, var det muligt at hjemtage syv prøver, som alle gav resultat ved den dendrokronologiske måling (fig. 9). Alle prøvers yngste bevarede årring (det såkaldte slutår) – også fra det unummerede spærfag helt i øst – samt deres formentlige fældningsår faldt inden for 1400-årene, og den samlede vurdering er, at såfremt der er tale om en samtidigt opsat konstruktion, så kan denne tidligst være udført ca. 1441. Man bør nok sætte

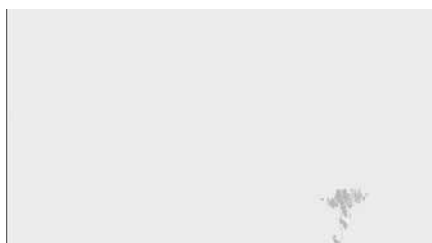

Fig. 8. Kalvslund Kirke, skematisk gengivelse af spærfagene i korets fem vestligste, og hvad tømmernumre angår, samhørende spærfag, jvnf. fig. 2, type h. Tegning: Niels Erik Jensen.

Kalvslund Church, diagram of the five westernmost trusses of the chancel, which form a continuous group according to the timber numbers. Cf. Fig. 2, Type h.

SKIBET

- Prøve 1. Spærfag 5 fra vest, bindbjælkes nordende (jvnf. prøve 4). Slutår 1195. Fældning ef. 1206, snarest ca. 1220-50.
- Prøve 2. Nordre murrem, udtaget fragment under fag 5. Slutår 1530. Fældning ef. 1540.
- Prøve 3. Spærfag 5 fra vest, søndre spærs nedre ende. Slutår 1180. Fældning ef. 1190.
- Prøve 4. Spærfag 5 fra vest, sydende af bindbjælke (jvnf. prøve 1). Slutår 1146. Fældning ef. 1157
- Prøve 5. Spærfag 13 fra vest, søndre spærs nedre ende. Slutår 1190. Fældning ef. 1201.

KORET

- Prøve 6. Spærfag 1 fra vest, sydlige spærs nedre ende. Slutår 1415. Fældning ef. 1423.
- Prøve 7. Spærfag 2 fra vest, sydlige spærs nedre ende. Slutår 1432. Fældning ca. 1445.
- Prøve 8. Spærfag 2 fra vest, sydende af bindbjælke. Slutår 1428. Fældning ca. 1435.
- Prøve 9. Spærfag 3 fra vest, sydende af bindbjælke. Slutår 1437. Fældning ca. 1449.
- Prøve 10. Spærfag 3 fra vest, søndre spærs nedre ende. Slutår 1423. Fældning ef. 1431.
- Prøve 11. Spærfag 6 fra vest, søndre spærsko. Slutår 1422. Fældning ef. 1430.
- Prøve 12. Spærfag 6 fra vest, søndre spærstiver. Slutår 1434. Fældning ca. 1434.

Fig. 9. Kalvslund Kirke. De analyserede dendrokronologiske prøver fra henholdsvis skib og kor. Prøvens yngste, bevarede årring angives som dens slutår, hvortil er føjet det sandsynlige fældningsår for det pågældende egetræ. Kerneved et træets indre del, mens splintved betegner de yderste ca. 25 årringe til helt ud under barken. Ingen af prøverne fra skibet indeholdt splintringe, dvs. de årringe, der udgør stammens yngste del. Prøve 1 rummer 142 årringe, og såfremt kun splintringe er hugget bort, kan fældningen være sket ca. 1218 +/-11 år. Prøven synes at mangle en del kernevedsårringe, således at fældningen snarest ligger ca. 1220-1250. Korets tagværk kan tidligst være udført ca. 1441. Prøverne 7, 8 og 9 indeholdt henholdsvis 5, 10 og 7 splintringe, og i prøve 12 fandtes 24 splintringe, hvilket betyder, at denne prøves yngste bevarede årring må være nær på at repræsentere træets fældningsår.

Kalvslund Church. The analysed dendrochronological samples taken from nave and chancel respectively. The youngest preserved growth ring of the sample is indicated as its final year, to which has been added the probable felling year for the oak tree in question. Heartwood is the innermost part of the tree, while sapwood is approximately the 25 growth rings outermost to just below the bark.

kortagværkets datering til tredje fjerdedel af 1400-årene eller måske ca. 1450. Efter alt at dømme er tagværket udtryk for en fornyelse, mens apsis endnu stod, da man kan formode, at det unummerede østligste spærfag hører til en indledende fase i renoveringen, der omfattede taget på apsis og det østligste spærfag af koret.

Skibet

Tagværket over skibet består inklusive de to gavlfag af i alt 14 spærfag, som hviler på en enkelt murrem i hver side. Alt med undtagelse af det vestligste fag i den fornyede gavl samt en række synlige ændringer og udskiftninger er af egetømmer. Hele tagværket hælder stærkt og synligt mod vest – alle spærfag er 35-45 cm ude af lod. Der er givet tale om en gammel skade, som man gennem tiden har søgt at bøde på ved f.eks. at slå brædder på siden og på ydersiden af spærene, således at tagfladerne kunne rettes op.

De 13 bevarede fag har oprindelig haft et højt-siddende hanebånd samt to par lange skråstivere mellem spær og bindbjælke (fig. 10). Alle disse stivere er fjernet, så man i dag alene ser de tomme taphuller efter dem i spærene, og i stedet er der

indsat lange, skrå stivere og laveresiddende hanebånd. Meget af dette nye tømmer er af fyrretræ, og alt er i modsætning til de oprindelige samlinger slået på med jernnagler. Et bræddegulv skjuler det meste af bindbjælkerne, herunder spor af samlingerne med de oprindelige skråstivere.

Spærene er foroven samlet ved bladning, fastholdt med trænagler, som er slået i fra skiftende side, dog fortrinsvis fra vest. De højt-siddende hanebånd er tappet ind i spærene på samme måde som spærstiverne. Alle taphuller er rektangulære udstemninger, hvis placering er blevet angivet ved fine indridsede streger på tværs af tømmeret. Dette er smalåret, mørkebrunligt og præget af garvesyre og ret spinkelt tildannet. Spærene måler gennemsnitlig 12-13 cm i øst-vestlig retning og 19-20 cm på den anden led, altså svarende til kvarttømmer. Bindbjælkerne var kun tilgængelige i et udsnit i nordvest, hvor bræddegulvet blev løsnet, og hvor det fremgik, at bjælkerne i fag 1, 2, 6 og 7 var udskiftet, mens der endnu var bevarede bindbjælker i fag 3, 4 og 5 – den sidstnævnte målte 25,5 x 15 cm. Spær og bindbjælker er bladet sammen.

Sammenhængen i tagværket understreges udover af konstruktionen af dets tømmernumre, som

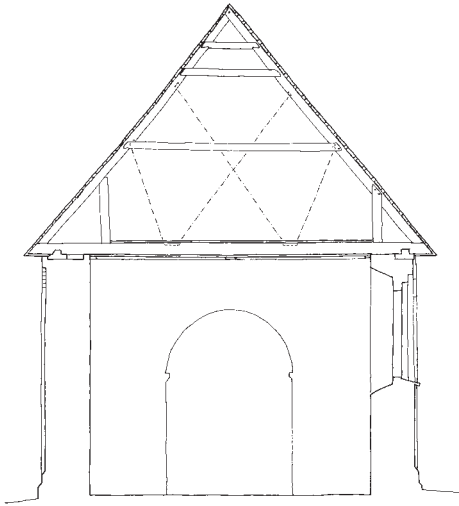

Fig. 10. Kalvslund Kirke, snit set mod øst med gengivelse af spærfagene i skibet i deres oprindelige skikkelse, jvnf. fig. 2, type c. Fjernede stivere er vist med punkteret linie. Af de i alt 14 fag er de 13 bevaret og nummereret fra vest mod øst med gavlspæret regnet som nr. 1. 1:150. Efter: Danmarks Kirker.

Kalvslund Church, section viewed towards the east with the trusses in the nave shown in their original form. Cf. Fig. 2, Type c. Removed struts are shown by dotted lines. Of the total of 14 trusses, 13 are preserved, and are numbered from west to east with the gable rafter counted as No. 1. 1:150.

dog i første omgang viste sig meget svære at få øje på. Først da der blev savet med en stærkt vibrerende motorsav, som rystede århundreders fine støv af tømmeret, og da der blev sat stærkt lys op under presenningsafdækningen, kom de frem.¹² Numrene har retning fra vest mod øst og begynder med det vestre, nu fornyede gavlspærfag. I sydsiden af tagværket har de form af rækker af lange, fine knivridser på østsiden af spærene i fagene 4, 6, 7, 8, 9, 10 og 13, ca. 60 cm over murkronen (fig. 11). Spærene i fagene 5, 11, 12 og 14 er derimod unummererede på trods af, at de tre første alle har tomme taphuller til lange spærstivere og for spær 5, 12 og 14's vedkommende tillige de samme spor af tagdækning som flere af de andre (se nedenfor).

Tømmernumrene er altså brugt uregelmæssigt, men i øvrigt helt ensartet udført. Stregerne er trukket skråt på tømmerets længderetning, mens træet endnu var frisk, og stregbundterne er krydset med en tværstreg, der sikkert skal markere sydsiden. Det kan undre, da der trods ihærdig eftersøgning ikke kunne findes numre på nordspærene. Imidlertid var der korrekte numre på nordenderne af

bindbjælkerne i fag 3, 4 og 5 – og det uden tværstreger (fig. 13). Endvidere kunne man på to af de senere pånaglede spærstivere i nordsiden, nemlig i fag 4 og 7, optælle i alt 11 streger uden tværstreg. Forklaringen kan være, at tømmernumrene i nordsiden af tagværket udover på bindbjælkerne tillige sad på de nu nedtagne lange skrånstivere, og at blot to af disse – der begge er fra spærfag 11 – er blevet genanvendt.

Ved opstillingen af spærfagene var disses position blevet sikret ved pånagling af stormlægter på undersiden af spærene, dvs. lange stykker ret spin-kelt tømmer, som løber diagonalt under spærene. De fleste stormlægter i Kalvslund er af fyrretræ, men de kan have erstattet ældre lægter af eg med samme forløb. Når lægterne som sædvanlig blev siddende i tagværket, skyldes det, at de også giver dette stabilitet i længderetningen. Hertil medvirker desuden opmuringen af gavlene i øst og vest efter rejsningen af tagværket, men dog især de langsgående lægter eller brædder på ydersiden af spærene, der skulle bære selve tagklædningen.

Spor af skibets tagdækning kom for dagen på ydersiden af spærene i sydsiden i takt med, at blybrædderne blev taget af. Kun en del af tagfladen kunne åbnes ad gangen, og flere spærs yderside var dækket af påsømmede brædder, men på den sydlige tagflade lykkedes det at få klarlagt forholdene. I ydersiden af spærene i fag 3, 4, 5, 7, 8, 12, 13 og 14 var der en række af borede huller helt op til tagryggen (fig. 11-12). Hullerne startede i forskellig afstand fra spærets nederende. Det lavest siddende i en afstand af 77 cm, mens det højest siddende hul er placeret ca. 110 cm oppe. I de fleste tilfælde var afstanden mellem spærfod og hul 90 cm. Rækken af huller kunne være lidt forskudt fra spærets midte, og deres indbyrdes afstand var ca. 20 cm. Hvert hul målte ca. 1,7 cm i diameter, og i langt de fleste sad en trænagle på 1,4-1,6 cm i diameter, der var skåret af i plan med spærets overflade, så naglens oprindelige længde kan ikke fastslås. På langs af tagværket og bygningen udgjorde hullerne lange, tilnærmelsesvis vandrette linier og giver indtryk af at være boret så at sige "efter mål".

Hvor spærene foruden savnede huller, var der en række større, enligtsiddende jernnagle- eller sømhuller med en diameter på op til 0,5 cm.

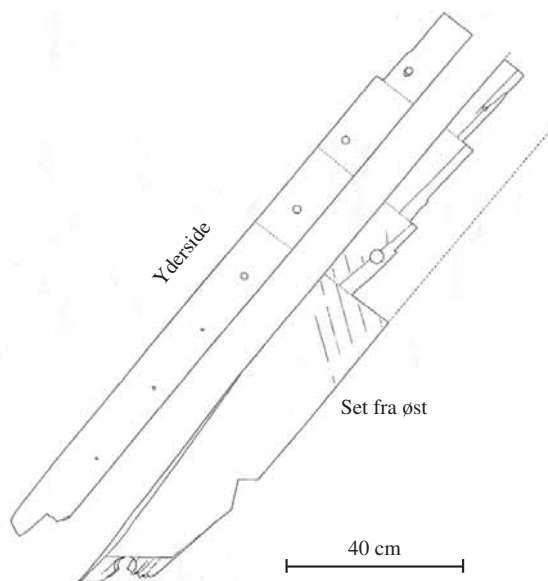

Fig. 11. Kalvslund Kirke, sammentegnet opmåling af nederste ende af sydspæret i skibets spærfag nr. 13 fra vest. Herfra er udtaget dendrokronologisk prøve nr. 5. Opmåling og tegning: Aage Andersen.

Kalvslund Church, composite measured drawing of the lower end of the south rafter in the nave truss No. 13 from the west. Dendrochronological sample No. 5. was taken from here.

Naglerne sad regelmæssigt med en indbyrdes afstand på 20 cm og kunne klart skelnes fra de øvrige, talrige sømhuller i spærene, som stammede fra søm på ca. 0,3 cm i diameter. De sad typisk to og to ved siden af hinanden og må stamme fra mindst to forskellige sæt blybrædder, der er kommet til efter den tagdækning, som repræsenteres af trænaglerne, der sine steder er blevet ramt af sømme. Hvad angår nordsiden af tagværket, kunne tømmerne, der udførte tagomlægningen, berette om helt tilsvarende trænagler på nordsiden af skibet, hvor der efter deres opfattelse også var spor af tjære i hullerne omkring naglerne.

En udtaget trænagle har ved undersøgelse på Nationalmuseet vist sig at være lavet af kærneved fra et egetræ. Den ende af naglen, der vendte udad, viste et skråt snit fra en sav eller en økse.¹³

Trænaglerne må være afkortet i plan med spærenes yderside af hensyn til oplægningen af blybrædder fladt på spærene. Måske hørte naglerne til skibets første tagdækning, og spørgsmålet er, hvordan den så ud. Har trænaglerne selv båret bly-

Fig. 12. Kalvslund Kirke, søndre spær i spærfag 4. På ydersiden af spæret række af naglehuller, deraf nogle med afbrudte nagler samt sømhuller efter blybrædder. Foto: PKM 1993.

Kalvslund Church, southern rafter in truss No. 4. On the outside of the rafter the row of trenail holes, some of these with broken-off trenails as well as nail holes for the affixing of leads.

brædder, tyder den ensartede afstand mellem dem på, at disse brædder ligesom i dag må have været jævnbrede. Imidlertid kendes der ikke andre eksempler på, at blybrædder har været fastgjort på anden vis end med jernsøm. Og undersøgelser i Åstrup Kirke nordøst for Esbjerg tyder endvidere på, at der i modsætning til senere blev anvendt egebrædder af forskellig bredde til de ældste blytage. I Åstrup var de påsømmede egebrædder af forskellig bredde to og to samlet i flader, som svarede til længden på de oprindelige, lange blyplader.¹⁴

Udgravningerne i Kalvslund Kirkes skib 1952-53 påviste bl.a. tre gruber, der har været brugt til smeltning af bly til tagplader, hvad der ofte fandt sted inde i kirkebygningen. To af dem var yngre end tiden for skibets opførelse, mens den tredje

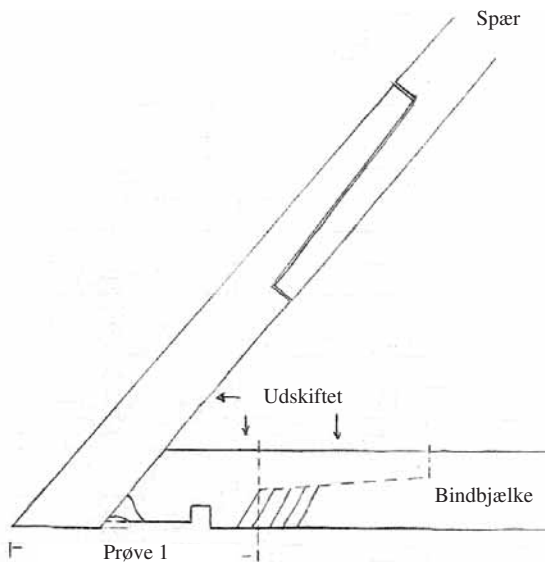

Fig. 13. Kalvslund Kirke, skibets femte fag fra vest, nordenden af bindbjælken med fem indridsede streger samt enden af spæret, og med angivelse af den udtagne prøve 1. 1:25. Opmåling og tegning: PKM.

Fig. 13. Kalvslund Church, the fifth truss from the west in the nave, the north end of the tie beam with five scratched lines and the end of the rafter, and the sample No. 1. 1:25.

formentlig ikke er meget senere end denne tid.¹⁵ Skønt der således ikke er tvivl om, at bly var i brug fra tidligt i kirkens tid, er det uvist, om man helt fra begyndelsen fik dækket hele bygningen eller kun dele af den med dette materiale. Den ældste grube i skibet kan have været anvendt ved støbning af plader til apsis og kor, og måske er dette endda sket, mens skibet endnu ikke var gjort færdigt.

Forlades tanken om, at trænaglerne i skibets spær har hørt til en afdækning med bly, må det overvejes, hvad der så kan være tale om. Et alternativ er et undertag for en afdækning med træspån, men normalt bliver også et sådant undertag i form af brædder slået fast med jernsøm. En næppe heller sandsynlig mulighed er, at naglerne kan have fastgjort en afdækning med brædder lagt på "klink", dvs. med kanten over hinanden, en afdækning, der sine steder menes påvist i danske middelalderkirker, og som kendes fra bl.a. Gotland. Også i så fald burde den faste afstand på ca. 20 cm mellem hullerne bedst kunne modsvares af ensartede og smalle tagbrædder, og dette er da heller

ikke udelukket. Imidlertid skulle man måske forvente, at naglerne ikke nødvendigvis sad så regelmæssigt, og at de var ført mere skråt ind i spærene med udgangspunkt i brædderne frem for at stå vinkelret på spærene.

Formodentlig har naglerne sikret vandrette lægter som underlag for et tag – ved at disse har været naglet på eller blev lagt op oven for naglerne og bundet fast (fig. 14). De kraftige sømhuller nederst på spærene kan enten skyldes, at man her har foretrukket at spigre de nederste lægter fast med jernsøm, eller at der har været påsat "skalke", dvs. lange, tresidede stykker tømmer, der har ført tagdækningen, som trænaglerne repræsenterer, ekstra langt ud fra muren.¹⁶ Skalkene har i længden formentlig målt ca. 90 cm, og hvor bredt, de i givet fald gjorde tagudhængen, er uvist, men skibets tagfod har fået et udsvajet profil. Lægterne kan have båret et tag af brændt tegl, enten af flade bæverha-

Fig. 14. Jesu fødsel i stalden i Bethlehém, som den er skildret på en altertavle fra Westfalen fra ca. 1370-80. Staldbygningen er som vanligt vist i delvist ruineret stand for at understrege de fattige forhold, og den er selvfølgelig så åben, at fortællingen kan opleves i alle detaljer. Dens stråtag hviler på fastbundne lægter. Wallraf-Richartz Museum, Köln, inv.nr. WRM 351. Foto: Rheinisches Bildarchiv, Köln.

The Nativity of Christ in the stable in Bethlehém, as shown on an altarpiece from Westphalia from c. 1370-80. The stable building is as usual shown in partly ruined condition to emphasize the state of poverty, and it is of course so open that the narrative can be followed in all its details. It can therefore be seen that the thatched roof of the stable rests on tied laths. Wallraf-Richartz Museum, Cologne, inv. no. WRM 351.

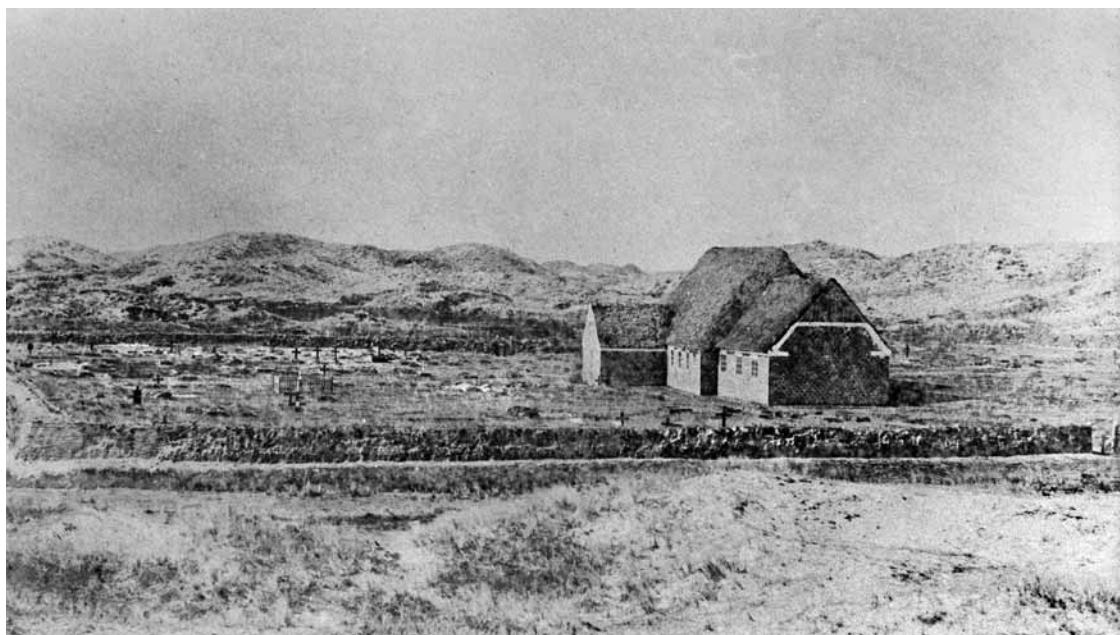

Fig. 15. Oksby gamle Kirke, foto i Varde Museum fra før kirkens nedrivning i 1891. Stråtaget er givet fornyet mere end én gang, siden kirken blev opført i senmiddelalderen, men dets udseende svarer sikkert godt til det oprindelige, og man kan formode, at der er lagt græstørv eller lyngtørv på mønningen, som det også kan have været i Kalvslund en overgang. Alle ydermurenes bindingsværk er blevet erstattet af grundmur med teglsten, og øverst på korgavlens ses over det hvide bånd den bræddeklædte lukning, der måske også har haft paralleller i både Kalvslund og Hjortlund kirker. Foto: Varde Museum.

The old Oksby Church before its demolition in 1891. The church was originally built in half-timbering, but whether the roof was always thatched is unknown. The thatched roof has undoubtedly also been renovated more than once, since the church was built in the Late Middle Ages, but this still probably accords well with its original appearance, and one may suppose that there was grass or heather turf on the ridge, as may also have been at one time at Kalvslund. At the top of the chancel gable, above the white course, one can see the boarded termination, which may have had parallels in both Kalvslund and Hjortlund churches.

ler, eller af middelalderens nok mest kendte tagstenstype, de såkaldte munk- og nonnesten. Begge typer hvilede med en nakke på undersiden ind over lægternes overkant, og tagpanderne var tillige ofte sikret med et søm. Lægter i den påviste indbyrdes afstand og eventuelt i kombination med skalke nederst på spærene er ikke uforeneligt med hverken tegl- eller stråtage, måske var det især ved stråtage, at skalke blev anvendt i ældre tid.

Afkortede trænagler og huller til sådanne med en indbyrdes afstand på ca. 23 cm i oversiden af spær er konstateret på Brørup Kirkes kor af K. Høgsbro Østergaard, der tillige fandt stumper af halm i bunden af naglehullerne, hvilket bestyrkede hans tolkning af sine iagttagelser som lægter til et stråtag af halm. Da naglerne endvidere ifølge hans opmålinger ser ud til at starte ca. 60 cm fra spærets nedre ende, kan der også i Brørup have været påsat skalke på spærene. På et af spærene på nordsiden

af koret i Brørup løber der to parallelle rækker huller.¹⁷ Her må man have ladet enderne på lægterne mødes og fornaglet dem med hver en nagle, hvilket dels kunne tyde på, at de blev tildannet i ensartede mål, f.eks. svarende til det halve af korets længde, dels at lægterne var fornaglede og ikke bundet. I så fald havde man kunnet lade deres ender løbe hen over hinanden med støtte i en enkelt nagle – forudsat der som foreslået var tale om et stråtag, hvor der i modsætning til et tegltag ikke nødvendigvis skal være nogen helt præcis lægteafstand. Uanset hvad stødte man måske blot lægteenderne sammen mellem spærene. Sådan kan det have været gjort i Kalvslund, hvor der ikke sås eksempler på spær med to rækker nagler.

Efter at undersøgelsen i Kalvslund havde skærpet opmærksomheden, blev der fundet naglehuller i oversiden af spærene i både kor og skib på Bylderup Kirke i Sønderjylland. Kortagværket

synes her at være fra ca. 1265, mens skibets tømmer må være fra tidligst ca. 1300, og muligvis drejede det sig om en midlertidig afdækning af kirken.¹⁸ Og i Hunseby Kirke på Lolland er der over koret i to indsatte krydsbånd, som oprindelig kan have været spær, træagler i række med en indbyrdes afstand på 23-25 cm.¹⁹ Den nærmeste parallel til huller og nagler i spær er dog fra Kalvslunds nabokirke Hjortlund. I dennes fornyede kortagværk er der som hanebånd genanvendt spær fra et ældre tagværk med rækker af huller med en indbyrdes afstand på 25-28 cm. Hertil kommer, at der i tagværkerne på Ribes stående bindingsværkshuse også er påvist træagler efter lægter, herunder vel at mærke efter de nederste lægter.²⁰ I disse huse kan man se bort fra blytag samt utvivlsomt også afdækninger med planker og spån, mens både stråtag og tegl kan tænkes. Set fra en moderne synsvinkel er byhusenes stejle sadeltage nok ikke det mest hensigtsmæssige sted at benytte bundne lægter. Men faktisk er det uvist, hvad der til eksempel blev lagt på det ældst kendte bindingsværkshus i Ribe, Nederdammen 31, der antagelig er opført i årene 1486-89, som et to stokværk højt og 17 fag langt gavlhuse. Ved undersøgelsen af de endnu stående fem fag af huset viste tagværket sig at være ombygget.²¹ Stråtag af rør, halm, lyng eller marehalm på middelalderlige huse i by og på land har været almindeligt, og på landet var stråtag sikkert overalt det eneste. Er spærene med rækker af iborede nagler vidnesbyrd om stråtag, er det som nævnt næppe kun kirker, de har været anvendt på. Både stråtag og tækkemænd er nævnt i de skrevne kilder, og både fra Ribe og fra sikkert samtlige danske byer kendes gentagne påbud om at få fjernet stråtagene til fordel for de mere brandsikre tegltage.²²

To slags stråtag kendes fra nyere tid, og de kan begge følges tilbage til senmiddelalderen, nemlig det syede tag og det bundne tag. Forskellen beror på den måde, hvorpå rør eller strå er fastgjort til tagværket. I begge tilfælde hviler stråtaget på lægter, og det er næppe muligt at afgøre, om sporene, der kendes fra Kalvslund og de andre her omtalte kirker, kan henføres til enten den ene eller den anden tækkemetode, om end de syede tage i Jylland hørte til nord for en linie tværs over Slesvig ved Slien-Dannevirke.²³

Fig. 16. Kirkerne i Kalvslund (øverst) og Hjortlund (nederst) har begge oven over kortagets vestende en blyklædt afslutning af triumfgavlen, som står lidt øst for skibets bevarede gavls-spærfag. Foto: PKM 2005.

Above the western end of the chancel roof, Kalvslund and Hjortlund Churches both have a leaded termination of the chancel gable, which stands a little to the east of the preserved gable truss of the nave.

Stråtag på kirkebygninger, især våbenhuse, er kendt fra en del kirker via regnskaberne over udgifterne til vedligeholdelse, men også et par hele kirker i Vestjylland stod i 15-1600-årene med stråtag eller sågar lyngtag, og i Sydslesvig er Klangsbøl Kirke endnu tækt med rør.²⁴ Hertil kom indtil nedrivningen i 1891 den gamle kirke i Oksby vest for Varde, der ikke blot var stråttækt, men

også opført af bindingsværk, formentlig i 1400-årene (fig. 15). Skønt størsteparten af bindingsværkskonstruktionen med tiden blev erstattet med grundmur, er stråtaget endnu at se på et foto af kirken fra engang før dens nedrivning. Utydeligt er det, men mønningen kan dog have været af græstørnv, som det er gængs i Vestjylland – og som det kan have set ud engang på Kalvslund Kirke, der måske altså ikke blot havde strå, men også græstørnv på taget. I en beskrivelse af Oksby Kirke fra 1716 hedder det, at de rådne lægter, der bar stråtaget, var af bøgetræ, og det kunne jo være samme materiale, der engang brugtes også i Kalvslund.²⁵

Endnu et træk ved Oksby Kirke kan sættes i forbindelse med Kalvslund, nemlig at den øverste del af østgavlen i Oksby i hvert fald på tiden for kirkens nedbrydning var lukket eller beklædt med brædder. I Kalvslund og i dens nabokirke Hjortlund er skibets østgavl i dag lukket med blybeklædt træ oven over kortaget (fig. 16). I begge kirker er klædningen opsat lidt østligere end de spor, der endnu er bevaret i skibets gavlsparfag af den ældre gavllukkelse.

I Kalvslund er gavlsparfaget udformet anderledes end resten af tagværket vest derfor (fig. 17). Begge spær er for de nederste ca. 130 cm's vedkommende bredere, nemlig 21 cm, mod resten af spærets 18 cm. I spærenes underside er der mod øst en indskåret fals eller not langs med spærets kant, hvor der kan have været indfældet lukkebrædder. Falsen løber i hele spærets længde, så der har været tale om en egentlig trægavl, men om dennes øverste og synlige del var blyklædt, er uvist. Endvidere er der i spærene tre regelmæssigt anbragte, nu tomme naglehuller, som – hvis man skeler til opbygningen af de øvrige spærfag i skibet – antagelig har tjent til fornagling af skråstil-lede stykker tømmer. De har dog ikke været indtappet i spærene, men må have stået på siden af disse, formentlig inden for gavlens trælukke. Gavlsparfagets sammenhæng med resten af skibets tagværk bekræftes af, at der i begge fagets spær på oversiden er iagttaget en række trænagler af den type, der har fastgjort det formodede stråtags lægter.

Skibets østlige gavlsparfag i Hjortlund Kirke minder i høj grad om Kalvslunds. Begge de to spær er bredere nederst og har tomme naglehuller,

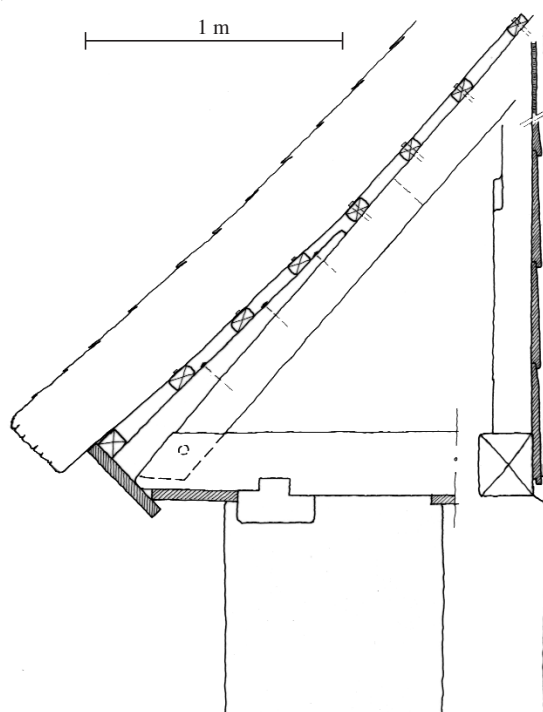

Fig. 17. Kalvslund Kirke, nordlige spær i skibets østlige gavlsparfag set fra vest. Til højre: Snit set mod nord. Spæret har på oversiden spor af lægter, der som foreslået her har været fastholdt med trænagler, eller bundet ved disse, og af en påsømmet skalk. I undersiden af spæret langs med dets østside er en not, der kan have fastholdt en gavlklædning med vandrette planker. Opmåling: PKM. Sammentegning: Niels Erik Jensen.

Kalvslund Church, the northern rafter in the eastern gable truss of the nave. The measured drawing shows the western side of the rafter and then its underside with the wide lowest part, with its straight-edged termination above, as well as the groove in the eastern side of the rafter, which runs the whole preserved length of the rafter. The drawing also suggests a version of the complete roof structure with chantrlate, laths and thatched roof.

der kan have tjent til fastnagling af stivere, men de er forskelligt udformet, hvad angår fastgørelsen af den oprindelige bræddeklædning. Nordspæret har en omhyggeligt udformet, nærmest trukket not, som er kraftigere end i Kalvslund, mens der i sydspæret er lavet en retkantet fals foruden i dette spærs underside. Et par jernsøm antyder, hvorledes bræddelukkelsen har været fæstnet på sydspæret.²⁶

De formodede bræddelukninger af de to kirkers gavle har formentlig omfattet ikke blot den synlige gavltrekant, men hele gavlen og dermed udgjort den øvre del af triumfmuren mellem skib og kor

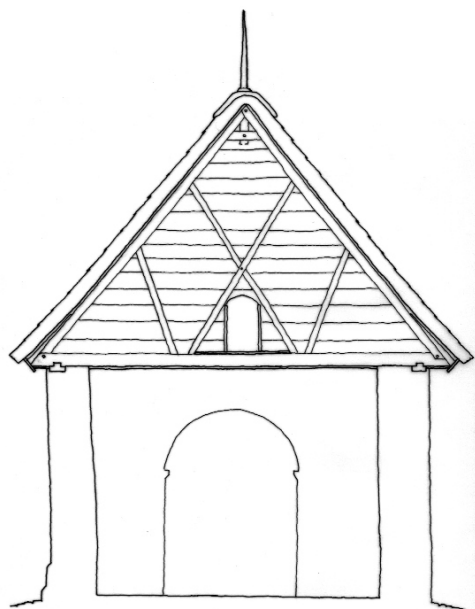

Fig. 18. Skitse af skibets østlige gavlsparfag i Kalvslund kirke set fra vest (altså inde fra skibets loft) med indføjede lukkebrædder og skrå stivere på indersiden af bræddevæggen. I denne kan der have været en døråbning mellem skibets og korets loftsrum. Hvorledes væggen har fremtrådt set udefra i forbindelse med stråtag er vist på fig. 20. Tegning: Niels Erik Jensen.

Sketched reconstruction of the eastern gable truss of the nave in Kalvslund Church viewed from the west (that is, from the ceiling of the nave) with added terminating boards and diagonal struts on the inside of the board wall. There may have been a door opening here between the loft of the nave and the chancel. The part of the gable that is visible from the outside is shown in Fig. 20.

(fig. 18). Bræddernes dimensioner og nærmere udformning, og om de var sat lodret eller vandret, er ukendt, men som noter og false i spærene er lavet, kan der i tilfælde af vandrette brædder ikke have været tale om, at disse var lagt på klink, dvs. overlappede hinandens kanter. Spor af en gavllukkelse af klinklagte brædder eller brede planker kendes fra et genanvendt og udateret gavlsparfag i ejendommen Sortebrødregade 7 i Ribe (fig. 19)²⁷, mens der på billedet af Oksby Kirke tilsyneladende ses lodrette brædder (fig. 15) – eventuelt med smalle, påsømmede lister på mellemrummene mellem brædderne. I de to stående kirker var den forsvundne trævæg en del af tagværkets konstruktion. Det kan være, at dette samt træafslutningen af gavlen i Oksby kan ses i forbindelse med, at netop disse tre kirker alle ser ud til at have været

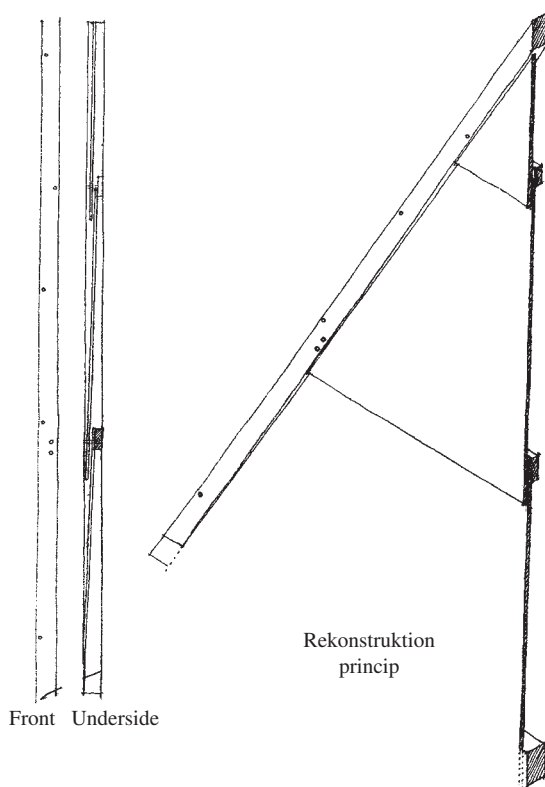

Fig. 19. Ribe, Sortebrødregade 7. Rekonstruktion af gavllukkelse af tre brede, vandrette planker, som er indsat i noter i undersiden af gavlsparrene. Set udefra. Spærene er i dag genanvendt inde i tagværket på det delvist bevarede bindingsværksgavlhus Sortebrødregade 7 i Ribe fra første fjerdedel af 1600-årene. I samme hus' tagværk er i oversiden af et andet spær trænegler til fastgørelse af lægter på samme vis som i bl.a. Kalvslund Kirke. Opmåling og tegning: Steffen M. Søndergaard 1984.

Ribe, Sortebrødregade 7. Reconstruction of the gable termination – three wide, horizontal planks, slotted in grooves in the underside of the gable rafters. Today these have been re-used inside the roof structure of the partly preserved half-timbered gable house Sortebrødregade 7 in Ribe from the first quarter of the seventeenth century. In the roof of the same house, on the upper surface of another rafter, there are trenails for the attachment of laths in the same way as in Kalvslund Church among other places.

stråttækte, og at der måske er tale om løsninger, som kombinerer træbygningskunst og stenbyggeri, svarende til de gavlludformninger, der kan studeres på f.eks. miniaturemaleriernes gengivelse af gavllusrækker i Brugge og andre byer i det kulturområde ved Nordsøen, Ribe indgik i?

Mere end en hypotese er det ikke, men i det omfang, den her har kunnet underbygges, kan den illustrere den mangfoldighed af spørgsmål om

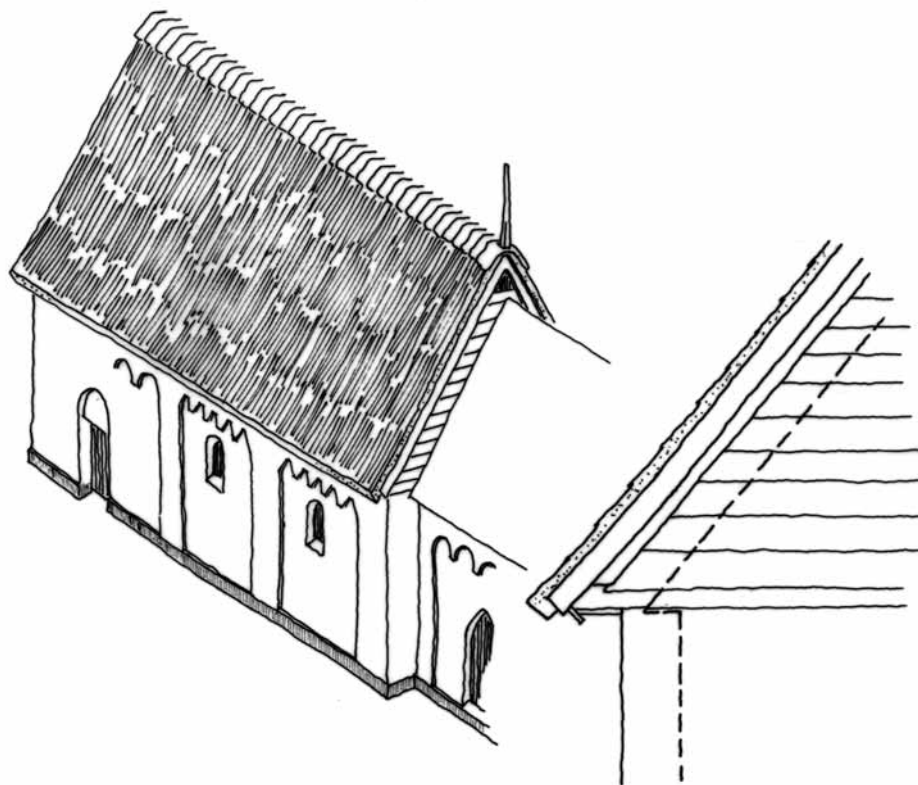

Fig. 20. Forslag til rekonstruktion af afdækningen af Kalvslund Kirkes skib med strå og en brandstang i gavlspejden. Man kan skimte, hvordan skibets østgavl kan have været lukket med vandretliggende brædder. Hvordan, korets samling var afdækket, er ukendt, så kun dets omrids er antydet. Et detaljeret forslag til konstruktionen af gavlens søndre hjørne er også vist – korets omrids gengives med punkteret linie. Tegning: Niels Erik Jensen.

Suggested reconstruction of the covering of the nave of Kalvslund Church with thatch and a ridge of turf as well as a vertical pole in the east gable. One can glimpse how the east gable of the nave may have been closed off with horizontal boards. How the chancel was covered at that time is unknown, so only its outline is suggested. A detailed proposal for the construction of the southern corner of the gable is also shown.

middelalderens bygningskunst, der kan stilles og måske besvares med udgangspunkt i kirkernes tagværker (fig. 20). Endelig må den anderledes forklaring siges at svække forslaget om, at der stod en ældre trækirke på samme sted, som den nuværende Kalvslund Kirke af sten blev rejst, og at der skulle være foretaget en midlertidig sammenføjning af denne og stenkirken.

Dateringen af Kalvslund Kirkes tagværker

Under istandsættelsen af de forrådnede dele af skibets tagværk blev der udtaget fem dendrokronologiske prøver (fig. 9). Med undtagelse af et løstliggende stykke af den nordre murrem, prøve 2, stammer prøverne fra tømmerstykker, der alle indgår i tagværkets nummersystem – prøverne 1 og 4

formodedes begge at være fra den delvist skjulte bindbjælke i fag 5 fra vest, i nord mærket med fem streger (fig. 13). Prøve 3 er fra samme spærfags søndre spær, mens prøve 5 kommer fra spærfag 13 (jvnf. fig. 11).

Ingen af prøverne var så godt bevaret, at fældningsåret kunne bestemmes med fuld sikkerhed. Det viste sig, at prøve 2 fra murremmen henfører dennes fældning til engang efter 1540, hvor der må være sket en udbedring. Og de to prøver 1 og 4 faldt ikke helt overens, hvad yngste, bevarede årring angår. For prøve 1 gælder, at skønt dens yngste bevarede årring er fra 1195, må der snarest være tale om fældning ca. 1220-1250, idet et senere tidspunkt ikke kan udelukkes. Tør man gætte på, at prøven kun mangler splintved, antydes en

fældning ca. 1218 plus/minus 11 år. Det skal nævnes, at prøve 5, der er fældet efter 1201, har så stor lighed med prøve 1, at der med stor sandsynlighed er tale om samme træ.

En datering af tagværket og færdiggørelsen af Kalvslund Kirkes skib til ca. 1220-50 – mens korets tidsfæstelse fortsat ikke kan angives, udover at det næppe er synderligt ældre – falder i tråd med den stilistiske datering, som Jacob Helms nåede frem til.²⁸ Kirken kan være lidt ældre end Hviding Kirke, hvis man henholder sig til dennes dendrokronologiske undersøgelse, men ligheden mellem portaludformningen og anvendelsen af savsnit som dekoration på begge de to kirker skal nævnes. Den ret enkle portaludformning kan være nogenlunde samtidig med de ofte langt rigere udstyrede portaler med søjler af granit, der formentlig efter inspiration fra Ribe Domkirke blev sat op på en række granitkvaderkirker i strøget fra domkirkebyen og østover, f.eks. i Folding, Vamdrup og Andst.²⁹ Umiddelbart er der her tale om kirker af en helt anden kaliber og om sikkert rigere sogne end i Kalvslund, men medens Kalvslund Kirkes byggemateriale for størstedelen er købt og transporteret til så langt borte fra som Rhinlandet, var granitten i Jyllands indre og østre del lokalt for hånden. At afgøre, hvilket byggemateriale, der dengang var sværest eller dyrest at skaffe, eller om der hang mere prestige ved det ene eller det andet, er umuligt.³⁰ Hvad fremskaffelsen af tømmeret angår, har analysen vist, at man i Kalvslund har benyttet egetræ fra det syd- eller sønderjyske område, og dette svarer ganske til, hvad der næsten uden undtagelse gælder alle de undersøgte kirke-tagværker i området. Måske har man endda ikke haft så langt til skoven, for selve stednavnet Kalvslund er i lighed med bl.a. de nærliggende Hjortlund og Hjortvad ifølge stednavneforskningen rydningsnavne af ret ung dato og vidner om udbredelsen af skov – med hjortevildt og deraf navnene – en del nærmere Vestkysten, end det sidenhen blev tilfældet.³¹

Alderen på stråtaget i Kalvslund er måske sammenfaldende med rammen for tagværket, såfremt det, som noget kan tyde på, var skibets første afdækning. Alternativt kan der også være lagt strå på kirken i en mellemfase, hvor et udtjent blytag er blevet fjernet eller solgt, og indtil man igen fik

skaffet metal til veje. En øvre, men uvis ramme for alderen på stråtaget kan med forbehold afstikkes af tagværket på koret, hvor det anvendte tømmer er fra midten eller tredje fjerdedel af 1400-årene, og hvor der ikke er spor efter noget stråtag. Men det kan jo have været brugt på korets og apsidens ældre tagværk.

Spærfagstypen i skibet med de to par lange skrånstivere betegnede Elna Møller i sin tid som Arrildstypen efter kirken af dette navn ca. 15 km sydøst for Ribe. Hun anså samtidig denne og en beslægtet type med navn efter Arrilds nabokirke Roager for at være de ældste spærfagstyper, områdets kirker kunne opvise.³² En dendrokronologisk undersøgelse i Arrild har imidlertid fastslået, at tømmeret i denne kirkes tagværker er fældet i 1354, men der er vel at mærke tale om et fornyet tagværk, som muligvis efter en brand har erstattet det oprindelige med spærfag af samme type. Også Roagerstypen har f.eks. i Bylderup og i Hviding vist sig at have haft en væsentligt længere levetid end Elna Møller antog, så man må gå ud fra, at der med disse typer snarere er tale om længerevarende egns- og regionalpræg fremfor alene om kronologiske træk.³³

Konklusion

En lignende vid ramme skal sikkert lægges for forståelsen af sporene efter det formodede stråtag på såvel Kalvslund som på andre kirker. Hertil kommer, at strå eller rør kan have udgjort en midlertidig løsning baseret på lokale materialer i en tid med svigtende tilgang på bly, eller hvor der var behov for noget billigere.³⁴ Såvel blandt de overordnede, rigspolitiske tildragelser i den periode i 1200-årene, hvor Kalvslund Kirke ser ud til at være blevet bygget færdig, som på det lokale plan med centrum i byen Ribe, kan der findes godt med begivenheder og omvæltninger, der kan have forstyrret og vanskeliggjort opførelsen af en landsbykirke. Fremfor at parre en dendrokronologisk rammedatering med tilfældigt passende årstal fra det kendte udvalg, er det i virkeligheden mere betydningsfuldt at fastlå, hvor megen viden om middelalderens og egnens bygningskunst, den tilsyneladende beskedne kirke bidrager med. Men den kaster også yderligere spørgsmål af sig.

Det er fortsat muligt, at der stod en trækirke på

stedet, men undersøgelsen af tagværket har dog ledt til, at nogle af de særlige forhold i den stående bygning, som især kunne tydes i den retning, måske snarere har at gøre med konstruktionen af tagværket. Under alle omstændigheder behøver en eventuel trækirke ikke at være ældre end omkring 1200, mens stenkirken skib bedømt ud fra de dendrokronologiske undersøgelser ser ud til at være kommet under tag i perioden 1220-50. En overgang fra træ- til stenbyggeri på denne tid er langt fra ualmindelig i det vestlige Sydvest- og Sønderjylland, og Kalvslund Kirke kan som fremhævet være omtrent jævnaldrende med en rigere, marsknær kirke som Hviding. Spørgsmålet er, om man på det lokale sogneplan skal se et vidnesbyrd om en forholdsvis sen udvikling i form af en intensiveret opdyrkning og bosættelse i indlandet i den begyndende højmiddelalder? Kristendom og kirkegang i Ribe-området går jo væsentligt længere tilbage end omkring 1200, og opførelsen af stenkirker i Ribe by er bevidnet før 1200, omend det samme ikke nødvendigvis var tilfældet også i de øvrige marskvendte sogne. Herfra savnes yderligere oplysninger om, hvornår de første kirker af træ kom til. Under alle omstændigheder kan det være, at sogne, der som Hjortlund og Kalvslund ligger i indlandet, hvis ressourcer, folketal og kirkestørrelse stedse synes at have været mindre end de rige marsksognes, først fik egne kirkebygninger fra og med 1200-årene. Undersøgelsen af tagværket over Kalvslund Kirke kan i den forbindelse antyde, at der en tid lang var stråtag på i hvert fald kirkens skib. Det skyldtes ikke nødvendigvis manglende midler – for som den dominerende tufsten i murværket tydeligt tilkendegiver, så formåede også Kalvslund Kirkes bygherrer på linie med deres fæller i byen og i marsksognene at få del i tilførslen af byggemateriale fra Rhinlandet. Men dermed var de også underkastet eventuelle udsving i handelen.

Noter

1. Artiklen udbygger et foredrag om dendrokronologiske undersøgelser af tagværker i Ribe-egnens kirker, som jeg holdt i Det antikvariske Selskab i maj 2005. For godt samarbejde om tegninger fra Kalvslund takkes museumsinspektør, arkitekt, m.a.a. Niels Erik Jensen, Frilandsmuseet. Oversættelse ved James Manley.
2. Ribe Stiftstidende den 14. dec. 1855, under Bekendtgørelser, gengivet i B. Busk Laursen 1981, s. 277. Om stiftelsen af Samlingen se også B. Busk Laursen 1980.
3. J. Kinch 1869 og 1884. P. Terpager 1736. Såvidt vides, er Terpager den første, som bevidst inddrog arkæologiske ræsonnementer i sin byhistoriske fremstilling, svarende til, at han som senere også Kinch med spaden i hånd eftersøgte det tidligste Ribe uden for den daværende bys grænser.
4. J. Helms 1870 og 1894 samt J. Helms og H. C. Amberg 1906. Helms, der siden 1850 var adjunkt ved Ribe Kathedralskole og dermed kollega med Kinch, står ikke blandt indbyderne til stiftelsen af Den antikvariske Samling i 1855, men havde allerede i 1852 gennem en henvendelse til N. L. Høyen forgæves forsøgt at få dennes støtte til at få deponeret malerier i Ribe med henblik på oprettelsen af en kunstsamling og -udstilling i byen, hvilket Helms sammen med andre havde taget initiativ til (K. Agerbæk 1975).
5. S. Jensen (red.) 1998.
6. E. Nyborg 1998, s. 197f – afsnittet skrevet færdigt ca. 1987, jvnf. E. Nyborg 1986. Madsen 1998, s. 176ff og 184ff (afsnittet afsluttet i 1985).
7. E. Møller 1953. E. Moltke 1953.
8. Danmarks Kirker, Sønderjyllands amt, Kunsthistorisk oversigt, 1963, s. 2683ff og 2738f. Danmarks Kirker, Ribe amt, Ribe Domkirke, 1979-80ff, s. 113ff, 160f og 242ff. E. Møller 1979.
9. P. Kr. Madsen 1994 og 2005. Den samlede publikation er under udgivelse i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, hvor såvel forskningshistorien som de indvundne resultater behandles udførligt.
10. J. Helms 1894, s. 79 og 134. K. Høgsbro Østergaard 1974, s. 428. Danmarks Kirker, Ribe amt, 1996, s. 3345-3372, om kirkens datering s. 3351 og 3354 (bygningsbeskrivelse v. Mogens Vedsø, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Ebbe Nyborg). Beskrivelsen af kirken hviler på Danmarks Kirker.

11. Undersøgelsen af tagværkerne foreligger under j.nr. ASR 1105. Fra Elna Møllers hånd foreligger fra 1969 en registrering af tagværkerne på et af hendes såkaldte "tagværkskort". Den dendrokronologiske undersøgelse skete på Tidsskriftet Skalks dendrokronologiske laboratorium, Wormianum j.nr. W524, rapport juni 1994.
12. På Elna Møllers tagværkskort fra 1969 er således kun anført tømmernumre i koret.
13. Vedbestemmelse ved museumsinspektør, mag.art. Claus Malmros, Danmarks Oldtid/Naturvidenskab, Nationalmuseet.
14. K. Høgsbro Østergaard 1955. K.J. Krogh 1976, s. 162ff, jvnf. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 2946. De anvendte blyplader var sømmet ned i overkanten af brædderne, i modsætning til nu, hvor der sømmes ned i blybræddernes flade. Det undersøgte kortagværks spærfag anses af Krogh for at kunne være kirkens oprindelige og i hvert fald næppe ældre end 1300-årene. Der er imidlertid ikke foretaget nogen dendrokronologisk undersøgelse af tagværket, og en undersøgelse af hjemtagne blybrædder gav intet resultat.
15. K. Høgsbro Østergaard 1974. Sidenhen var der indrettet blystøberkamin i både det nedrevne og det fornyede våbenhus, Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3353.
16. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3354, foreslår med henvisning til min undersøgelsesberetning et stråtag, samt at der alternativt til skalk kunne være tale om, at de nederste lægter var sikret med de kraftige jernsøm. Dette er tænkeligt, men når der i stedet for betegnelsen lægter foretrækkes rafter, skal nævnes, at rafter vist i reglen betegner stænger eller grene, der ligger parallelt med spærene fra kip til tagfod, understøttet af sideåse. Her foretrækkes betegnelsen lægter, også fordi den i givet fald svarer til sprogbrugen, når det gælder tegltage.
17. K. Høgsbro Østergaard 1961, s. 28f. Jvnf. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 2713f.
18. Undersøgelsen publiceres som led i det samlede projekt.
19. Danmarks Kirker, Maribo amt, s. 911.
20. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3319 f. Disse spær ser ud til at være fra samme type som de fem endnu stående og muligvis oprindelige spærfag i skibets østende, hvor det ville være fristende at efterspore, om der også findes naglehuller i spærenes overside. Arkitekt, m.a.a. Steffen M. Søndergaard har venligst og med henvisning til bl.a. iattagelser under en tagomlægning i 1984 på gavlhuset Sortebrødregade 7 gjort opmærksom på spær med nagler i Ribe og stillet sin beretning med fotos og opmålinger (jvnf. fig. 19) til rådighed.
21. P. Kr. Madsen 1987, s. 127, jvnf. fig. 13-16, hvoraf det fremgår, at en sekundær afkortning af bindbjælkens udragende ende gjorde det umuligt at afgøre, om der har været anvendt skalk på dette hus. Spærene selv var udskiftet. På grundlag af de foretagne undersøgelser har Museet på Gottorp i Slesvig fremstillet en model af huset til sin udstilling, ligesom en sådan også er at se i Den antikvariske Samlings udstilling om Ribes middelalder på Museet Ribes Vikinger.
22. J. Kinch 1884, s. 174ff. P. Terpager 1736, s. 47.
23. KLNLM art. Tak, vol 18, sp. 72ff (Alan Hjorth Rasmussen). A. Hjorth Rasmussen 1966. Det påpeges af Hjorth Rasmussen, at syede stråtage sine steder synes at have været foretrukket på kongeligt ejet gods i modsætning til områdets almindelige brug af bundne. Det er dermed ikke udelukket, at også eventuelle kirkelige stråtage har kunnet være præget af central praksis og dermed være anderledes end almindelig byggeskik i området.
24. KLNLM art. Tak, vol 18, sp. 71 (Elna Møller). Jvnf. f.eks. Danmarks Kirker, Ribe amt, Sagregister, opslag Tagbeklædninger, s. 3581 samt Danmarks Kirker, Sønderjylland, Kunsthistorisk oversigt, s. 2715f og Sagregister, s. 2983, opslag Tagbeklædning..
25. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 1388ff.
26. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3316 og 3319 formoder, at der helt fra kirkens opførelse var tale om blyklædning, med henvisning til Kalvslunds gavlundformning. En blyklædning af skibets østgavl over kortaget er ikke usædvanlig i Vestjylland, og den behøver ikke have noget at gøre med usædvanlige murtykkelser i

- triumfmuren, se f.eks. Hostrup Kirke, Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 2033ff.
27. Arkitekt, m.a.a. Steffen M. Søndergaard takkes for denne henvisning til egen undersøgelse i forbindelse med ejendommens restaureering samt for tilladelse til at gengive opmåling og rekonstruktion. Om Sortebrødregade 7, se H. H. Engqvist 1969, s. 64.
  28. J. Helms 1894, s. 79 og 134, jvnf. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3351.
  29. Folding, Vamdrup og Andst indgår i publikationen af det samlede dendrokronologiske projekt.
  30. Museumsinspektør, cand. mag. Claus Feveile, Den antikvariske Samling, har i 1996 undersøgt og diskuteret omfanget og den nødvendige transport af importeret tufsten til opførelsen af landsbykirker i Sydvest- og Sønderjylland, om Kalvslund se C. Feveile 1996, s. 39 m. note 21 og s. 46. Jvnf. P. Kr. Madsen 1994, s. 60f, hvor det foreslås, at der i Hviding kan have været tale om, at tufstenen blev anset for stil- og statusbærende. Tillige peges på, at rækkefølgen af tilgangen af materialer næppe lå fast.
  31. Kr. Hald 1975. Aa. Andersen 1998, s. 67.
  32. E. Møller 1953.
  33. P. Kr. Madsen 1994, s. 59f og 2005.
  34. Som sønderjyske eksempler fra nyere tid, der utvivlsomt kan illustrere tilstanden tidligere, kan nævnes Tislund Kirke, hvor 1^{1/2} fag af det ellers blytækte kor i 1754 stod med tagdækning af brædder (Danmarks Kirker, Haderslev amt, s. 912). I 1711 var seks fag af Spandet Kirkes skib på nordsiden nær tårnet tækket med fyrrebrædder, som i 1768 var malet med blyfarve (Danmarks Kirker, Tønder amt, s. 1193). Til Oksenvad Kirkes tag blev der i 1662 købt langhalm, måske fordi blyet var stjålet under svenskekrigen kort forinden, og i 1711 var et par fag af skibet på nordsiden tækket med spån (Danmarks Kirker, Haderslev amt, s. 556). På Uge Kirke blev der efter en brand i 1627, der medførte fornyelse af hele tagværket med undtagelse af våbenhusets, lagt en blanding af gamle blyplader, strå og spån. Dette tag blev i 1727 og 1747 ændret til teglsten. Disse forsvandt se-

nest i 1906, hvor der blev lagt cementtagsten på kirken. Sådan stod den frem til 1959, hvor tagene blev lagt med teglsten igen. (Danmarks Kirker, Åbenrå amt, s. 1847). I modsætning til en del andre sønderjyske kirker kom der altså aldrig skifer på Uge Kirke – et materiale, der typisk for denne periode som helhed også vandt frem i Sønderjyllands tyske tid, og vel derfor med nogen uret har været mindre afholdt.

Litteratur

- Agerbæk, Kirsten: Da Ribe *ikke* fik en kunstsamling, *Fra Ribe Amt* 19, 1975, s. 17-24.
- Andersen, Aa.: Ribeegnens bebyggelsesnavne, i Jensen, S. (red.) 1998, bd. 1, s. 65-67.
- Danmarks Kirker*, udgivet af Nationalmuseet, 1933-.
- Engqvist, Hans Henrik: *Bevaringsplan Ribe*, 1969.
- Feveile, Claus: Tufstenskirkerne i Sydvestjylland – set i arkæologisk, handelshistorisk belysning, *By, marsk og geest* 8, 1996, s. 31-51.
- Hald, Kr.: Gamle skovnavne i Ribe amt, *Fra Ribe Amt*, 19, 1975, s. 97-105.
- Helms, J.: *Ribe Domkirke undersøgt og beskrevet*, 1870.
- Helms, J.: *Danske Tufstenskirker*, I (tekst) og II (tavler), 1894.
- Helms, J. og Amberg, H.C.: *Ribe Domkirke i Anledning af Kirkens Hovedstandsættelse 1882-1904*, 1906.
- Jensen, S. (red.): *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*, bd. 1-2, (Redaktion Stig Jensen i samarbejde med Pauline Asingh og Lene Lund Feveile), Den antikvariske Samlings skriftrække bind 1:A-B og Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 35, 1998.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen*, 1869.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, 2. Del, 1884.
- KLNM – *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, København 1956-1978.
- Krogh, Knud J.: Tag af bly, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1976, s. 154-166.
- Laursen, Bodil Busk: Den antikvariske Samling

- 1855-1980, Om Samlingens stiftelse og opgaver, *Mark og Montre* 1980, s. 55-70.
- Laursen, Bodil Busk: Den antikvariske Samlings stiftere og støtter, *hikuin* 7, 1981, s. 275-280.
- Madsen, P. Kr.: Et middelalderhus på Nederdammen i Ribe, *Mark og Montre* 1986-87, 1987, s. 126-153.
- Madsen, P. Kr.: Det arkæologiske materiale fra middelalderen 1050/1100-1550, i Jensen, S. (red.) 1998, bd. 1, s. 167-191.
- Madsen, P. Kr.: Dendrokronologiske undersøgelser af Hvidding Kirkes tagværk, *By, marsk og geest* 6, 1994, s. 42-65.
- Madsen, P. Kr.: Pest, krig, borge, en uægte søn og et nyt tag på Arrild Kirke, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2005, s. 125-139.
- Moltke, Erik: Tømmer-runer, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1953, s. 151-156.
- Møller, Elna: Romanske Tagkonstruktioner, En foreløbig meddelelse, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1953, s. 136-150.
- Møller, Elna: Er moderen jævngammel med døtrene? Ribe domkirkes alder og betydning for jysk kirkebyggeri, i Egevang, R. (red.): *Strejflys over Danmarks bygningskultur*, festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 83-98.
- Nyborg, Ebbe: Kirke – sognedannelse – bebyggelse, Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet, *hikuin* 12, 1986, s. 17-44.
- Nyborg, Ebbe: Kirke, sogn og bebyggelse o. 1000-1300, i Jensen, S. (red.) 1998, bd. 1, s. 191-210.
- Rasmussen, A. Hjorth: *Stråtage, En gennemgang af danske tækkemetoder*, 1966.
- Terpiger, P.: *Ripæ Cimbrica seu Urbis Ripensis in Cimbrica sita Descriptio*, 1736.
- Østergaard, Knud Høgsbro: Undersøgelser i Aastrup Kirke i Forbindelse med Restaureringen i 1952, *Fra Ribe Amt* 13, 1955, s. 277-311.
- Østergaard, Knud Høgsbro: Arkæologiske undersøgelser i Brørup kirke 1953-54 og 1962, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1961, s. 1-36.
- Østergaard, Knud Høgsbro: Nogle Iagttagelser i Kalvslund Kirke under Restaureringen 1952-53, *Fra Ribe Amt* 20, 1974, s. 404-428.

SUMMARY

Kalvslund Church – the age and the thatched roof of an apparently humble church

The dendrochronological dating of the roof structure and thus probably also of the completion of the nave of Kalvslund Church to c. 1220-50 – while no dating can yet be given for the chancel, except that it is unlikely to be much older – accords well with the stylistic dating at which Jacob Helms arrived. The church may be slightly older than Hvidding Church, if we rely on the dendrochronological investigation of the latter church, but the similarity between the door design and the use of saw-tooth courses as decoration on both churches should be mentioned. The rather simple door design may be roughly contemporary with the often far more richly furnished doors with columns of granite, probably with inspiration from Ribe Cathedral, set up on a number of granite ashlar churches in the region from the cathedral city eastward, for example in Folding, Vamdrup and Andst. It would appear at first glance that these are churches of a quite different calibre in parishes that were probably richer than Kalvslund; but while most of the building materials for Kalvslund Church were bought and transported from as far away as the Rhineland, the granite in the interior and eastern part of Jutland was locally available. It is impossible to determine which building material was most difficult or expensive to procure, or whether one was more prestigious than the other. As for the procurement of the timber, the analysis has shown that in Kalvslund oak from the southern Jutland or North Schleswig area was used, and this applies almost without exception to all the church roofs in the area. Perhaps indeed the forest was not too far away, for toponymical research tells us that the very place name Kalvslund, like nearby Hjortlund and Hjortvad, is a 'forest clearance' name of fairly recent date and testifies to the spread of forest (lund = grove) – with deer (hjort) – rather closer to the west coast than was the case later.

By all indications there was either originally or later thatched roofing on at least the nave of Kalvslund Church. This is suggested by rows of bored-in trenails in the tops of the rafters, which must be from the attachment of laths along the

building. These would have borne the roof covering, which is thus unlikely to have been of lead, but may have been shingles, tiles or, as proven likely here, of straw thatch. The age of the thatched roof in Kalvslund may fall within the date range for the roof structure, if thatch, as suggested, was the first covering of the nave. An upper, but uncertain limit for the age of the thatched roof is set, with some reservations, by the roof of the chancel, where the timber used is from the middle or the third quarter of the fifteenth century, and where there is no trace of any thatching. But it may of course have been used on the older roof of the chancel and apse. The closest parallel to the thatched roof in Kalvslund is from the neighbouring church Hjortlund, where trenails have been observed in the rafters as in Kalvslund. In addition, the two neighbouring churches are close parallels in terms of the construction of the gable between chancel and nave, which in both seems to have been of wood in the form of planks inset in the triangle formed by the gable truss.

Elna Møller once called the truss type in the nave, with its two pairs of long struts, the Arrild type after the church of that name, some 15 km south east of Ribe. At the same time she considered this and a related type called after Arrild's neighbouring church Roager to be the oldest truss types exhibited by the churches of the area. However, a dendrochronological investigation in Arrild has established that the timber in the roof structure of this church was felled in 1354 – but it should be noted that this was a renovated roof, which may have replaced the original one with trusses of the same type after a fire. The Roager type too – for example in Bylderup and in Hviding – has turned out to have a considerably longer history than Elna Møller thought, so we must assume that these types represent longer-standing regional features rather than chronological features alone.

Rather than pairing a dendrochronological dating range for the roof of Kalvslund Church with a suitable year from the known selection associated with the history of the city of Ribe, it would be more significant to ascertain how much this apparently humble church tells us about the construction practice of the Middle Ages and the

region. But this itself generates further questions.

It is still possible that there was once a wooden church at the spot, but the study of the roof has led to the conclusion that some of the special features of the extant building that might point in that direction perhaps have more to do with the construction of the roof. At all events any wooden church need not be older than c. 1200, while the nave of the stone church, judging from the dendrochronological investigations, appears to have been roofed in the period 1220-50. A transition from building with wood to building with stone at this time is far from uncommon in the western part of southwestern Jutland and North Schleswig, and Kalvslund Church may, as pointed out, be approximately contemporary with a richer church closer to the marshlands like Hviding. The question is whether we should see this as evidence at the local parish level of relatively late development in the form of intensified cultivation and settlement inland at the beginning of the High Middle Ages. Christianity and churchgoing in the Ribe areas can be traced considerably further back than around 1200, and the erection of stone churches in the city of Ribe is documented before 1200, although the same is not necessarily the case in the other marsh-oriented parishes. We further lack information from the area on when the first churches of wood appeared. At all events it may be that parishes which, like Hjortlund and Kalvslund, lie inland, and whose resources, populations and church sizes always seem to have been smaller than those of the rich marshland parishes, only acquired their own church buildings from the 1200s on. The thatched roof of Kalvslund Church was not necessarily the result of inadequate funding – for as the predominance of calcareous tufa in the masonry clearly demonstrates, the builders of Kalvslund Church, like their fellows in the city and in the marshland parishes, were able to benefit from the supply of building materials from the Rhineland. But this meant that they were also subject to any fluctuations in the trade.

Per Kristian Madsen,
museumschef på Nationalmuseet